

Csorba Béla

SZÉLDÉMONOKRÓL

„*Nem mindég fúj a' vak Tamás*” – olvashatjuk Dugonics András posztumusz munkájának, a Magyar példa beszédek és jeles mondásoknak a második kötetében. A királyi professzor laplji kommentárában a szólást ekképp magyarázza: „Azt a szelet, mely éjszak, és kelet felül fú közép helyen, *Vak Tamásnak* nevezik mindenütt; abból az okból: hogy valamelyik Magyar városban a' városnak vége felé Tamás nevezetű ember lakott, kit mivel osztán meg vakúlt, vak Tamásnak nevezték.”¹

A kifejezés néhány évtized múlva okkal vonta magára a Magyar Mythológia szerzőjének figyelmét, azonban Ipolyi Arnold jóval tájékozottabb volt az európai népek hitvilágának kérdéseiben, mintsem hogy elfogadta volna a bizonyára népi etimológián alapuló szólásmagyarázatot, ezért az Elemekről írt fejezetben lakonikusan csak ennyit állapított meg az északkeleti szél számára is szokatlan elnevezéséről: „Valószínűleg nem azon oknál fogva, melyet ő felhoz.”² Ha Ipolyi – aki egyébként egyáltalán nem volt járatlan a délszláv mitológiában – történetesen ismerhette volna Vuk Karadžić szólásgyűjteményét vagy szótárát, akkor megtalálta volna a Dugonics-féle példa szerb párhuzamát is a „Dunula óorava Anđelija”³, illetve a „Kad dune óorava Anđelija”⁴ frázisokban, amelyekben a *Óorava* (= félszemű) *Anđelija* nem egyéb, mint a szerbül meávanak, németül Schneesturmnek nevezett hóvihar, illetve annak megszemélyesítése. A szerb kutatók Vuk óta más szélneveket is feljegyeztek, s természetesen a magyar hagyományból is ismertek az olyan elnevezések, mint *Jakab szél*, *Demeter szél*, ezek azonban inkább az adott széljárások szokásos naptári időpontjára utalnak, minden különösebb mitikus vonás nélkül. Mint ahogyan a név utalhat a szél érkezési irányára is: az északi szelet a Morava torkolatvidékének lakói pl. *Madaracnak* hívják, s vitathatatlanul is felismerhető a megszemélyesítő jelleg.⁵ Némileg eltér az előbbi magyar példától az Alföldön ismert egyik szél neve. Az Új Magyar Tájszótár szerint Délegyházán *bagdány* a neve a garabonciás diák által gerjesztett, esőt hozó szélnek, a Kiskunságban pedig az időnként lökésszerűen megerősödő szelet hívják *bogdánynak*, de ismert a *bogdányszél* kifejezés is. Nem lehetetlen, hogy az elnevezés összefüggésbe hozható a délszláv Bogdan férfinévvel, vagyis megszemélyesítő jellegű, ugyanakkor a garabonciás diák hiedelemköréhez kapcsolódva jelzi a kérdés esetleges mitologikus hátterét is. A Vak Tamást sem elsősorban a keresztnév teszi különlegessé, hanem a

vak jelző, főként akkor, ha figyelembe vesszük a délszláv kutatási eredményeket. Veselin Čajkanović már 1926-ban összefoglalta mindazt, amit a délszláv szélmegszemélyesítésekről és széldémonokról addig tudni lehetett, s amit döntő pontokon azóta sem kérdőjelezett meg senki.⁶ Dalmát, bosnyák szerb és bolgár példákkal illusztrálja, hogy a megszemélyesített szél, vagy ahogyan ő véli, a *széldémon*, amelynek a különféle hagyományban más és más megnevezése van, igen gyakran *félszemű*. Tomo Dragičević gyűjtése alapján idéz egy boszniai mondát is, amelyben a déli szél, a *Jugo*, civakodás közben kiüti az északi szél, a *Bura* (bóra) egyik szemét. Dalmát hiedelemtörténet szól arról, hogy a viharos tengerörvény, amit a „rossz lélek” idéz elő, úgy csillapítható le, ha a közepébe a tengerészek fekete nyelvű kést dobznak. Ezt a módszert alkalmazzák a *nevere*-ként emlegetett hóvihar ellen is. Mint tudjuk a magyar néphagyományból, eleink hasonló módon állították meg a forgószelet, amelynek közepébe „boszorkányt” vagy „ördögöt” képzeltek. „Többször megtörtént – foglalja össze Čajkanović a dalmát hiedelemközléseket – hogy aki így eldobta a kését, néhány nap vagy néhány év múlva félszemű emberrel találkozott, akiről bebizonyosodott, hogy tulajdonképpen ő az a széldémon, akinek kiütötték a szemét.”⁷

További elmélkedésre adhat okot a dalmát nevere és a szélekly *Nemere* közötti hangalaki hasonlóság, tkp. egy hangzó híjáni azonosság. Véletlenszerű vagy éppen genetikus kapcsolat áll-e fenn a két elnevezés között, mely akár a délszláv nevreme = ítéletidő kifejezésből s levezethető lenne, ha e magyarázat nem volna túlságosan is kézenfekvő? A *Nemere* szél természetéről igen sokat árul el egy torjai eredetmonda: „Antal bácsi azt is szigorúan hitte, mikor ilyen szeles idők voltak, vagy fentebb említettük a *Nemere* hegyet, a *Nemere* szél, Anti bácsi mindig azt állította, hogy az a szél valahonnan egy nagy korszóból indul el. S mi gyerekek úgy neveltük, hogy az öreg mit tanulmányoz. Ő azt állította, hogy azt a korszót őrzi egy vak ember, s a szél amikor erőre kap, s kiüti a dugót onnan, és elkezd fújni, a vak ember keresi a dugót, matatja jobbra-balra, s nem találja a dugót, hogy visszadugja, s így sokszor három nap is belekerül, amíg megkapja a vak ember a dugót, hogy újra visszadugja.”⁸

A félszemű délszláv széldémonok és a *Nemere* vak öre további összefüggések irányába mutatnak: a germán *Votan* is félszemű isten, Čajkanović szerint azért, mert félig alvilági karakterű, akárcsak a szelek, illetve széldémonok, akik ugyancsak barlangokban, földalatti lyukakban, gödrökben, sziklahasadékokban tanyáznak. Dalmát adatok alapján megjegyzi, „a buráról (bóra – Cs. B.) azt mesélik, hogy egy olyan barlangban lakik, amely az alvilágba vezet”.⁹ S ha tudjuk, hogy az ókori görögök is a föld belsejéből származtatták a szeleket, és összefüggésbe hozták a megholtak lelkével, talán könnyebben megtaláljuk a kulcsát az alábbi mérai mondának is:

„A régi emberek is, meg mi is azt mondjuk, mikor fúj a nagy szél, hogy:

– Hát leszállott nagyanyám a lukról, s azért fúj úgy a szél.

Ő rajta ül és akkor félrehúzódik, s akkor azért fúj a szél, s amikor visszaül, akkor eláll.”¹⁰

Egyébként a barlangban lakó bóráról már a nagy magyar mesélő, Jókai is megemlékezett: „A néphit szerint van egy völgy a dalmata hegyvilágban, amelynek

mélyéből szokott előtámadni ez égi rém: a bóra; – indulását előre hirdeti a távoli zúgás (...)”¹¹ Mitöbb, Pliniusra hivatkozva – noha egyik regényhősének szájába adva a történetet – ettől jóval többet is elmond: „... van a dalmát partok sziklái közt egy mély barlang, amelybe ha egy kavicsot belehajítanak, olyan forgószél támad elő a mélységből, a legnagyobb szélcsend idején is, mely a viharral egyenlő. E barlang neve *Senta*. Így írja Plinius. S a tiszteletreméltó tudós *Hermolaus Barbarus*, aquilejai pátriárka bizonyítja, hogy ez a barlang csakugyan létezik, *Dioklea* mellett van. *Satán*nak nevezik.”¹²

...Talán ebből a vázlatos ismertetőből is kitűnik, hogy Ipolyi Arnold, ha nem is tudta megfejteni a Dugonics-féle szólás igazi értelmét, csalahatatlannul ráérezett valamire, amikor *Vak Tamást* beemelte a Magyar Mythológia pantheonjába.

JEGYZETEK

¹ Dugonics II., 271.

² Ipoly, 219.

³ Vuk szólásgyűjteményének 1317. és 2197. darabját Čajkanović idézi: *Studije iz srpske religije i folkloru*, 75. Srpski riječnik istumačen

⁴ Karadžić, 761. Vuk a szólásról megjegyzi, hogy *Szerémségből* származik.

⁵ Saját feljegyzésem.

⁶ Čajkanović, Veselin: *Ćorava Anđelija*. In *Stara srpska religija i mitologija*. Beograd, 1974.

⁷ Čajkanović, Veselin: *Studije iz srpske religije i folkloru*, 76.

⁸ In Bosnyák Sándor: *Magyar Biblia*, 32. Elmondta: Oláh József, Torja

⁹ *Stara srpska religija i mitologija*, 305.

¹⁰ Bosnyák, 32. Elmondta: Fekete Györgyné, Méra

¹¹ Jókai: *A három márványfej*, 356.

¹² Uo. 67.

IRODALOM

Bosnyák Sándor: *Magyar Biblia*. Európai Folklor Intézet – L’ Harmattan, (Budapest), 2001

Čajkanović, Veselin: *Stara srpska religija i mitologija*. Beograd, 1974

Čajkanović, Veselin: *Studije iz srpske religije i folkloru 1925–1942*. Beograd, 1994

Dugonics András: *Magyar példa beszédek és jeles mondások I–II*. Szeged, 1820

Ipolyi Arnold: *Magyar Mythológia*. Pest, 1854

Jókai Mór: *A három márványfej* (1887). Budapest, 1966

Karadžić, Vuk St.: *Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem rječima*. (U Beču, 1852) Beograd, 1969.